

Bujała, Barbara / Rakowski, Witold

Przestrzenne zróżnicowanie źródeł utrzymania ludności w województwie mazowieckim

Rocznik Żyrardowski 4, 275-293

2006

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Barbara Bujala, Witold Rakowski

Przestrzenne zróżnicowanie źródeł utrzymania ludności w województwie mazowieckim

Wstęp

W tomie III Rocznika Żyrardowskiego przedstawiono przestrzenne zróżnicowanie źródeł utrzymania ludności w Polsce w układzie wojewódzkim i częściowo powiatowym. W niniejszym artykule pragniemy bardziej dokładnie przedstawić zróżnicowanie źródeł utrzymania ludności w 2002 roku na terenie obecnego województwa mazowieckiego stosując nieco inny podział źródeł utrzymania i dokonać typologii powiatów według źródeł utrzymania. W artykule pragniemy odpowiedzieć na następujące pytania:

1. Jaki odsetek ludności w poszczególnych powiatach utrzymuje się z pracy poza rolnictwem, a jaki z rolnictwa?
2. Jaki odsetek ludności poszczególnych powiatów utrzymuje się ze źródeł niezarobkowych?
3. Czy są takie powiaty w woj. mazowieckim (warszawskim)¹, w których przeważa ludność utrzymująca się z pracy w rolnictwie?
4. Czy na przestrzenne zróżnicowanie źródeł utrzymania ludności oprócz Warszawy mają wpływ miasta, które w latach 1975 (1 VI)–1998 (3 XII) pełniły funkcje wojewódzkie to jest Radom, Płock, Siedlce, Ostrołęka i Ciechanów?
5. Czy publikacje Głównego Urzędu Statystycznego i jemu podległych jednostek pozwalają na podział ludności utrzymującej się z rolnictwa i spoza rolnictwa, tak jak to czyniono w spisach poprzednich?

Materiałem wyjściowym, który posłużył do napisania niniejszego artykułu są opublikowane wyniki spisu ludności, który był dokonany według stanu na 20 maja 2002 r.².

¹ Nazwa województwo mazowieckie nie odzwierciedla rzeczywistości ani historycznej, geograficznej, ani ekonomicznej, dlatego będziemy zamiennie stosować też nazwę woj. warszawskie, pochodzącą od siedziby województwa.

² Należą do nich:

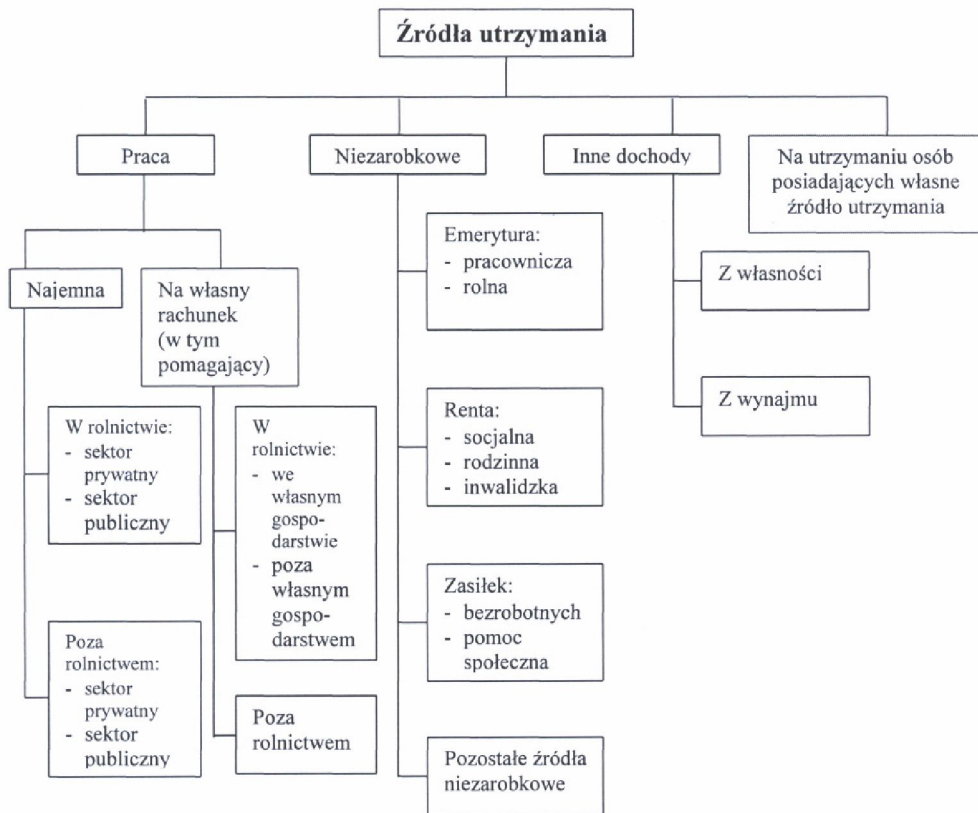
- Ludność. Stan oraz struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna. Województwo mazowieckie, US w Warszawie 2003.
- Raport z wyników spisów powszechnych. Województwo mazowieckie, US w Warszawie 2003.
- Powiaty w Polsce, GUS, Warszawa 2003.

Podział źródeł utrzymania

Ogólnie biorąc źródłem utrzymania wszystkich ludzi jest praca, przy czym osoby pracujące utrzymują siebie, swoje niepracujące dzieci i odkładają pewne fundusze na utrzymanie siebie i innych osób kiedy przestaną pracować. Odkładane fundusze na przyszłość (oszczędności) też „muszą pracować” i przynosić dochody. W ten sposób praca poprzednich pokoleń zapewniła ciągłość rozwoju dla pokolenia teraźniejszego, a populacja współczesna musi poprzez pracę zabezpieczać byt i rozwój dla dzieci i przyszłych pokoleń. Istotną więc sprawą jest proporcja ludzi pracujących (i ich wydajność) do niepracujących. Przy czym osoby niepracujące można podzielić na:

- 1) dzieci małoletnie nie uczące się,
- 2) dzieci oraz młodzież uczącą się i przygotowującą się do przyszłej pracy,
- 3) osoby dorosłe przygotowane do pracy, ale nie znajdujące pracy (bezrobotne),
- 4) osoby dorosłe znajdujące się w tzw. wieku produkcyjnym, ale ze względów zdrowotnych nie mogące pracować zawodowo,
- 5) osoby dojrzałej starości, które ze względu na osiągnięty wiek nie są w stanie pracować,
- 6) osoby, które zgodnie z istniejącym prawem osiągnęły wiek emerytalny i rozwiązano z nimi umowę o pracę, ale w rzeczywistości są zdolne do wykonywania pracy, lecz ze względu na jej brak są bierne zawodowo,
- 7) osoby świadomie uchylające się od podjęcia pracy zawodowej, a utrzymujące się z innych źródeł, część ze źródeł zabronionych prawem (kradzieże, przemyt, rozbój, handel narkotykami itp.).

Zdefiniowanie pracy jest sprawą złożoną. Można przyjąć, że jest praca najemna i na własny rachunek (rys. 1). W ramach pracy najemnej można wyróżnić pracujących oficjalnie, czyli takich, którzy są zarejestrowani jako pracujący oraz takich, którzy pracują i otrzymują wynagrodzenie, ale nie są rejestrowani oficjalnie jako pracujący. Przyjmuje się, że pracują oni w tzw. szarej strefie lub „na czarno”. Wreszcie część osób pracuje jako pracownik najemny w różnego rodzaju grupach przestępczych. Są też takie osoby, które pracują jako pomagający i niekoniecznie otrzymują wynagrodzenie. Mogą to być wolontariusze lub osoby pomagające w opiece nad dziećmi, osobami niepełnymi. Trudno wreszcie nie liczyć jako pracy sprzątania, gotowania, prania, pielęgnowania ogródka lub uprawiania działki. Są to również prace społecznie użyteczne, przynoszące satysfakcję i przyczyniające się także do rozwoju i poprawy warunków życia ludności. Najważniejszym jak dotychczas źródłem utrzymania jest praca najemna, czyli są to osoby zatrudnione na podstawie stosunku pracy, osoby wykonujące pracę nakładczą, zalicza się tu także agentów, członków rolniczych spółdzielni produkcyjnych, a także osoby duchowne.

Rys. 1. Klasyfikacja źródeł utrzymania w 2002 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie klasyfikacji dokonanej przez GUS.

Praca na własny rachunek wraz z osobami pomagającymi może być wykonywana we własnym gospodarstwie rolnym, we własnej firmie (osoby prowadzące działalność gospodarczą). Zalicza się tu także osoby wykonujące wolne zawody: twórcy, artyści, lekarze, adwokaci.

Źródłem dochodu może też być wynajem budynku, mieszkania, garażu oraz dochód płynący z własności, np. gospodarstwa rolnego i jego wydzierżawienia z lokat kapitału (akcje, obligacje, odsetki z oszczędności, dywidendy).

Do niezarobkowych źródeł utrzymania zalicza się osoby otrzymujące emerytury pracownicze, rolne, renty socjalne, rodzinne, inwalidzkie, zasiłki dla bezrobotnych, pielęgnacyjne, wychowawcze, alimentacyjne, stypendia, zasiłki pomocy społecznej³.

³ Por. *Powiaty w Polsce*, GUS, Warszawa 2003, s. 10.

Część osób, zwłaszcza dzieci i młodzież pozostaje na utrzymaniu osób posiadających własne źródła utrzymania, a zwłaszcza pracę (rys. 1), a część jest utrzymywana przez osoby, które czerpią dochody z niezarobkowych źródeł (patrz tab. 1).

Tabela 1. Ludność województwa mazowieckiego według źródeł utrzymania w 2002 roku

Wyszczególnienie	W liczbach bezwzględnych			W%		
	ogółem	w tym		ogółem	w tym	
		posiadający własne źródło utrzymania	utrzymywani		posiadający własne źródło utrzymania	utrzymywani
Ogółem	5124018	3200494	1923524	100,0	100,0	100,0
1. Utrzymujący się z pracy	3339006	1839826	1499180	65,2	57,5	77,9
– poza rolnictwem	2880089	1584699	1295390	56,2	49,5	67,3
• najemnej	2482753	1386022	1096371	48,4	43,3	57,0
• na rachunek własny	397336	198677	198659	7,8	6,2	10,3
– w rolnictwie	458917	255127	203790	9,0	8,0	10,6
• najemnej	26040	13851	12189	0,5	0,4	0,6
• na rachunek własny	432877	241276	191601	8,5	7,6	10,0
▪ w swoim gospodarstwie	426806	237614	189192	8,4	7,4	9,8
▪ poza swoim gospodarstwem	6071	3662	2409	0,1	0,1	0,2
2. Utrzymujący się z niezarobkowego źródła	1667019	1350535	316484	32,5	42,5	16,5
– emerytury pracowniczej (i pochodnych)	719008	616693	102315	14,0	19,3	5,3
– emerytury rolnej	194451	183553	10898	3,8	5,7	0,6
– renty inwalidzkiej	309298	241466	67832	6,0	7,5	3,5
– renty socjalnej	21730	17566	4164	0,4	0,5	0,2
– renty rodzinnej	112296	90258	22038	2,2	2,8	1,2
– zasiłku dla bezrobotnych	103913	64536	39377	2,0	2,0	2,1
– zasiłku pomocy społecznej	46019	26032	19987	0,9	0,8	1,0
– pozostałych	160304	110431	49873	3,1	3,5	2,6
3. Utrzymujący się z innych dochodów	15006	10133	4873	0,3	0,3	0,3
– z własności	8355	5449	2906	0,2	0,2	0,2
– z najmu	6651	4684	1967	0,1	0,1	0,1
4. Nieustalone źródło utrzymania	102987	–	102987	2,0	–	5,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (patrz przypis 2).

Struktura źródeł utrzymania ludności woj. mazowieckiego (warszawskiego)

Z ogółu ludności województwa z pracy utrzymywało, się 65,2%, z niezarobkowych źródeł 32,5% i było na utrzymaniu 35,5%, zaś dla 4,0% ludno-

ści nie określono źródeł utrzymania. W związku z tym, że ludność pracująca utrzymywała część osób, to z ogółu ludności województwa 62,5% posiadało własne źródło utrzymania, a 37,5% była na utrzymaniu.

Jeżeli pracujących w województwie przyjmiemy za 100, to poza rolnictwem pracowało 86,2%, a w rolnictwie 13,8%. Z kolei przyjmując za 100 pracujących poza rolnictwem, to 87,2% posiadało pracę najemną, a 12,8% pracowało na rachunek własny. Z ogółu pracujących w rolnictwie w swoim gospodarstwie rolnym znajdowało pracę aż 93,1% osób.

Analizując niezarobkowe źródło utrzymania najwięcej osób utrzymywało się:

z emerytury	– 59,3%, a następnie
z renty	– 25,9% i niewiele już
z zasiłku dla bezrobotnych	– 4,8%
z zasiłku pomocy społecznej	– 1,9%
z innych źródeł	– 8,1%
razem: 100%	

Dane zawarte w tab. 1 przedstawiają nieco inny podział źródeł utrzymania ludności. Mianowicie można je podzielić na 4 źródła:

– na utrzymujących się z pracy	– 65,2%
– na utrzymujących się z niezarobkowych źródeł	– 32,5%
– na utrzymujących się z dochodów z własności i z najmu	– 0,3%
– na utrzymujących się z nieustalonych źródeł	– 2,0%
razem: 100%	

Utrzymujących się z pracy można podzielić na tych, którzy utrzymują się ze źródeł pozarolniczych (86,2%) i z rolnictwa (13,8%), a wśród utrzymujących się z niezarobkowych źródeł można wyróżnić otrzymujących:

– emerytury pracownicze	– 43,1%
– emerytury rolnicze	– 11,7%
– renty inwalidzkie	– 18,6%
– renty socjalne	– 1,3%
– renty rodzinne	– 6,7%
– zasiłki dla bezrobotnych	– 6,2%
– zasiłki pomocy społecznej	– 2,8%
– pozostałe	– 9,6%
razem: 100%	

Liczebność osób posiadających własne źródło utrzymania jest większa niż liczba osób przez nich utrzymywana. W całym województwie na jedną

osobę utrzymywaną przypadało przeciętnie 1,66 osób posiadających własne źródło utrzymania lub inaczej licząc, na 100 osób utrzymujących się z pracy przypadało 81 osób utrzymywanych, a na 100 osób utrzymujących się z niezarobkowych źródeł przypadały 23 osoby utrzymywane. Widać więc wyraźne różnice w liczbie osób utrzymywanych przez utrzymujących się z pracy i utrzymujących się z niezarobkowych źródeł. Bardziej obciążone są osobami utrzymywanymi ludzie utrzymujący się z pracy, ponieważ wśród nich to większość pracujących znajdujących się w tzw. wieku zdolności do pracy i posiadających na swoim utrzymaniu małoletnie dzieci. Natomiast utrzymujący się z niezarobkowych źródeł to najczęściej emeryci w wieku 60 lat i więcej, z tego część to osoby samotne.

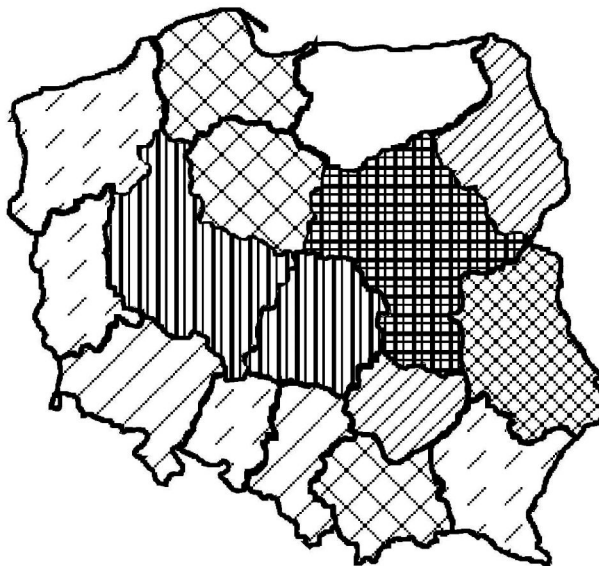
Wśród utrzymujących się z pracy poza rolnictwem na 100 osób przypadało 82 utrzymywanych, zaś utrzymujących się z pracy w rolnictwie odpowiednio 80 utrzymywanych. Czyli różnice w tym zakresie są minimalne. Większe różnice w obciążeniu osób posiadających własne źródło utrzymania osobami utrzymywanymi były wśród osób utrzymujących się z niezarobkowych źródeł, co prezentują poniższe dane. Na 100 osób posiadających własne źródło utrzymania przypadało osób utrzymywanych:

– otrzymujących emerytury pracownicze	– 17,
– otrzymujących emerytury rolnicze	– 6,
– otrzymujących rentę inwalidzką	– 28,
– otrzymujących rentę socjalną	– 24,
– otrzymujących rentę rodzinną	– 24,
– otrzymujących zasiłek dla bezrobotnych	– 61,
– otrzymujących zasiłek z pomocy społecznej	– 77.

Zatem najbardziej obciążone są osoby, które otrzymują niewielkie dochody z tytułu bezrobocia i zasiłki z pomocy społecznej. Są to rodziny, które mają na swym utrzymaniu dzieci, dlatego występuje tak wysokie obciążenie osobami utrzymywanymi i można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że są to rodziny żyjące w głębokim ubóstwie. Należy dodać, iż w całym województwie mazowieckim z ogółu ludności pracowało w 2002 r. 38,5% i był to najwyższy wskaźnik w Polsce, a najniższy był w woj. olsztyńskim (warmińsko-mazurskim) i wynosił 30,6% (rys. 2). Również woj. warszawskie charakteryzowało się najniższą stopą bezrobocia wynoszącą wówczas 17,4% (w Polsce 21,2%, w olsztyńskim 28,2%)⁴. Dlatego też dochody z pracy dla 36,0% mieszkańców stanowiły główne źródło utrzymania, niezarobkowe źródło utrzymania dawało utrzymanie dla 26,4% ludności, a 35,5% pozostawało na utrzymaniu⁵.

⁴ Por. *Raport z wyników spisów powszechnych. Województwo Mazowieckie*, US, Warszawa 2003, s. 138.

⁵ Pozostały %, czyli 2,1% źródło nieznane i otrzymujący dochody z własności.

Odsetek ludności pracującej

do 31 32 33 34 35 36 37 38%

Rys. 2. Odsetek ludności pracującej w 2002 r. w ogólnej liczbie mieszkańców poszczególnych województw

Tabela 2. Zmiany w głównych źródłach utrzymania ludności woj. mazowieckiego w latach 1988–2002

Główne źródła utrzymania	1988	2002	1988	2002	1988	2002
	ogółem		miasto		wieś	
1. Dochody z pracy	47,5	36,0	45,9	36,8	50,1	34,5
– poza rolnictwem	36,0	31,0	•	•	•	•
– w rolnictwie	11,5	5,0	•	•	•	•
2. Niezarobkowe źródło	18,2	26,4	19,5	26,0	15,9	27,0
3. Dochody z własności	–	0,1	•	•	•	•
4. Na utrzymaniu	34,3	35,5	34,6	34,1	33,9	38,2
5. Nieustalone źródło	–	2,0	–	3,1	–	0,3
Razem	100	100	100	100	100	100

Źródło: Raport z wyników op. cit., s. 63–64.

W porównaniu z 1988 rokiem nastąpiły istotne zmiany w głównych źródłach utrzymania ludności tego województwa (tab. 2), mianowicie znacznie mniej mieszkańców czerpie dochody z pracy (o 11,5 punktu procentowego), w tym także z rolnictwa (o 6,5 punktu), natomiast wzrósł odsetek ludności utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych (o 8,2 punktu) oraz nieco utrzymywanej (o 1,2).

Źródła utrzymania ludności wiejskiej i miejskiej

Większe zmiany w źródłach utrzymania ludności w latach 1988–2002 zaszły na wsi niż w miastach, o czym świadczy duży spadek odsetka mieszkańców wsi czerpiących dochody z pracy (o 15,6 punktu %), szczególnie z pracy pozarolniczej. Do 1990 roku znaczna część ludności wiejskiej dojeżdżała do pracy w miastach⁶. W wyniku restrukturyzacji gospodarki – nie zawsze właściwej – przeważająca część ludności wiejskiej straciła pracę pozarolniczą i przeszła do rolnictwa⁷, gdzie stanowi zbędne zasoby pracy (bezrobocie ukryte). Niemniej jednak w 2002 r., jak wykazał spis, z ogółu ludności wiejskiej wynoszącej 1811,4 tys. ludność związana z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego wynosiła 1054,0 tys. Do tego można szacować, że około 20 tys. była związana z innymi formami rolnictwa (spółdzielnie produkcyjne, gospodarstwa sektora publicznego) to pozostała część ludności wiejskiej nie była bezpośrednio związana z rolnictwem, czyli 737,4 tys. utrzymywało się ze źródeł nierolniczych. Do tego dochodzi prawie połowa (48,2%) ludności (508 tys.) związana z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego, ale utrzymująca się z innych źródeł niż dochody z pracy w indywidualnym gospodarstwie. Ponadto z ogólnej liczby ludności wiejskiej utrzymującej się z indywidualnego rolnictwa około 150 tys.⁸ utrzymywało się głównie spoza rolnictwa, a dodatkowo z dochodów z pracy w gospodarstwie rolnym. Czyli w sumie z ogółu ludności wiejskiej woj. warszawskiego ze źródeł nierolniczych utrzymywało się w 2002 r. około 1400 tys., czyli 77%. Warto tu przypomnieć, iż w 1950 r. w ówczesnych granicach administracyjnych woj. warszawskiego⁹ ze źródeł nierolniczych utrzymywało się 18,5% ludności wiej-

⁶ Por. W. Rakowski, T. Gocał (Pakulska), *Struktura przestrzenna i demograficzno-społeczna osób dojeżdżających do pracy do Warszawy*, „Biuletyn” Instytutu Gospodarstwa Społecznego, nr 3/1989, SGH, Warszawa 1991.

⁷ Por. J.S. Zegar, *Problematyka wyboru modelu rolnictwa we współczesnym świecie*, w niniejszym tomie.

⁸ Por. Raport z wyników ..., s. 166.

⁹ Por. W. Rakowski, *Procesy urbanizacji wsi na przykładzie woj. warszawskiego*, Studia KPZK PAN, tom L, PWN, Warszawa 1975.

skiej, w 1960 r. 25,9%, w 1966 r. 32,9% i w 1970 r. 37,7%. Nastąpiły więc w okresie półwiecza zasadnicze zmiany w źródłach utrzymania ludności wiejskiej nie tylko woj. warszawskiego, lecz także na pozostałym terenie Polski. Ważnym elementem tych zmian jest fakt, że ludność wiejska związana z rolnictwem może otrzymywać renty i po osiągnięciu wieku emerytalnego – emerytury, pomimo że znaczna ich część nadal pracuje w rolnictwie, ale głównym źródłem utrzymania pozostaje renta lub emerytura, ponieważ ceny za produkty rolnicze są niskie, a koszty produkcji wysokie, także głównym – czytym dochodem pozostają renty, emerytury, zasiłki lub też dochody czerpane z pracy pozarolniczej w miastach lub też na wsi.

Z ogółu ludności wiejskiej analizowanego województwa własne źródło utrzymania posiadało 61,5%, odpowiednio miejskiej nieco więcej, bo 63,0%, pozostawało na utrzymaniu osób posiadających własne źródło 38,2% ludności wiejskiej i 34,0% miejskiej. Przyjmując z kolei posiadających własne źródło utrzymania za 100 to dochody z pracy czerpało 56,0% ludności wiejskiej i nieco więcej miejskiej (58,5%) oraz z niezarobkowych źródeł czerpało dochody 43,9% ludności wiejskiej i nieco mniej miejskiej.

Z ogółu ludności wiejskiej posiadającej dochody z pracy większość z nich (61,6%) czerpało je spoza rolnictwa. W miastach z rolnictwa czerpał dochody minimalny odsetek mieszkańców (tab. 3).

Tabela 3. Główne źródła utrzymania ludności miejskiej i wiejskiej woj. mazowieckiego w 2002 r.

Wyszczególnienie	Miasto N = 3312,6	Wieś N = 1811,4
1. Posiadający własne źródło utrzymania	63,0	61,5
– dochody z pracy, w tym:	58,5	56,0
• poza rolnictwem	98,7	61,6
• w rolnictwie	1,3	38,4
– niezarobkowe źródło	41,3	43,9
w tym:		
• emerytura	58,6	60,5
• renta	25,5	26,5
• zasiłki dla bezrobotnych	4,6	5,1
• zasiłki z pomocy społecznej	2,1	1,6
• inne	9,2	6,3
– dochody z własności	0,2	0,1
2. Pozostające na utrzymaniu osób posiadających własne źródło utrzymania	34,0	38,2
3. Nieustalone źródło	3,0	0,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Rocznik Statystyczny Województwa Mazowieckiego, US w Warszawie 2003*, s. 81–82.

Z kolei przyjmując ludność wiejską czerpiącą dochody z niezarobkowych źródeł to większość z nich (również ludność miejska) otrzymywała dochody płynące z emerytury i znacznie już mniej z renty (tab. 3). Tak więc większe różnice między źródłami utrzymania ludności miejskiej i wiejskiej woj. warszawskiego występują tylko w dochodach z pracy.

Pewne uzupełnienie powyższych rozważań mogą stanowić gospodarstwa domowe w podziale wieś miasto i na:

- z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, których na wsi było 286881 i w miastach 70809,
- bez użytkownika gospodarstwa rolnego na wsi 287219 i w miastach 1274088.

Czyli na wsi udział gospodarstw domowych bez użytkownika gospodarstwa rolnego w ogólnej ich liczbie wynosił 50,0%, a w miastach 94,7%.

W gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego przebywało:

ludności na wsi – 1053956,
w miastach – 226729,

a bez użytkownika gospodarstwa rolnego odpowiednio:

wieś – 746421,
miasto – 303824.

Jak już wcześniej nadmieniono, w gospodarstwach rolnych są osoby pracujące poza rolnictwem lub też posiadające niezarobkowe źródło utrzymania, dlatego w sumie i na terenach wiejskich przeważa ludność utrzymująca się ze źródeł nierolniczych. Charakterystyczną cechą gospodarstw domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego jest to, że w skład tego gospodarstwa wchodzi przeciętnie większa liczba osób niż w gospodarstwach nierolniczych, zarówno na wsi, jak i w miastach, co prezentują poniższe dane¹⁰:

	wieś	miasto
z użytkownikiem gospodarstwa rolnego	3,67	3,20,
bez użytkownika gospodarstwa rolnego	2,59	2,38,
ogółem	3,14	2,43.

Przeciętnie biorąc w skład gospodarstwa domowego na wsi wchodzi większa liczba osób niż w miastach, ponieważ więcej jest tam stosunkowo rodzin wielopokoleniowych (dwu-, trzypokoleniowych) żyjących wspólnie. Należy także dodać, iż wśród właścicieli gospodarstw rolnych, których w województwie było 369,5 tys. 26,5% nie prowadziło w ogóle działalności rolniczej¹¹,

¹⁰ *Rocznik Statystyczny woj. mazowieckiego*, US w Warszawie, 2003, s. 82.

¹¹ Por. *Raport z wyników ... op. cit.*, s. 170.

w tym w powiecie przyszkowskim takich właścicieli było 54,6%, legionowskim 52,2%, otwockim 47,4%, wołomińskim 47,2%, szydłowieckim 48,0%, a w pow. łosickim zaledwie 6,2%, lipskim, zwoleńskim, płońskim poniżej 10% (rys. 3).

Rys. 3. Odsetek gospodarstw rolnych nie prowadzących działalności rolniczej w 2002 r.

Zróżnicowanie źródeł utrzymania ludności według powiatów

Klasyfikacja źródeł utrzymania ludności dokonana przez Główny Urząd Statystyczny nie pozwala niestety na podział na ludność utrzymującą się z rolnictwa i spoza rolnictwa. W zależności od publikacji stosuje się różne

podziały. W publikacji „Powiaty w Polsce” (2003 r.) ludność według głównego źródła utrzymania dzieli się na 3 podstawowe grupy: utrzymujących się z pracy (w tym dzieli się na pracujących w rolnictwie i poza rolnictwem).

W ramach rolnictwa wyróżnia się grupę pracujących we własnym gospodarstwie rolnym z niezarobkowych źródeł i będących na utrzymaniu. Najwięcej budzi zastrzeżeń ta ostatnia grupa na „utrzymaniu”. Zachodzi pytanie: na czym utrzymaniu? W podziale na województwa (patrz tab. 1) wykazano, jaka część ludności utrzymywana jest przez pracujących w rolnictwie, poza rolnictwem i przez posiadających niezarobkowe źródło. Niestety w podziale według powiatów, miast i gmin takich informacji już nie ma, dlatego źródła te podzielono na 3 rodzaje, a mianowicie na:

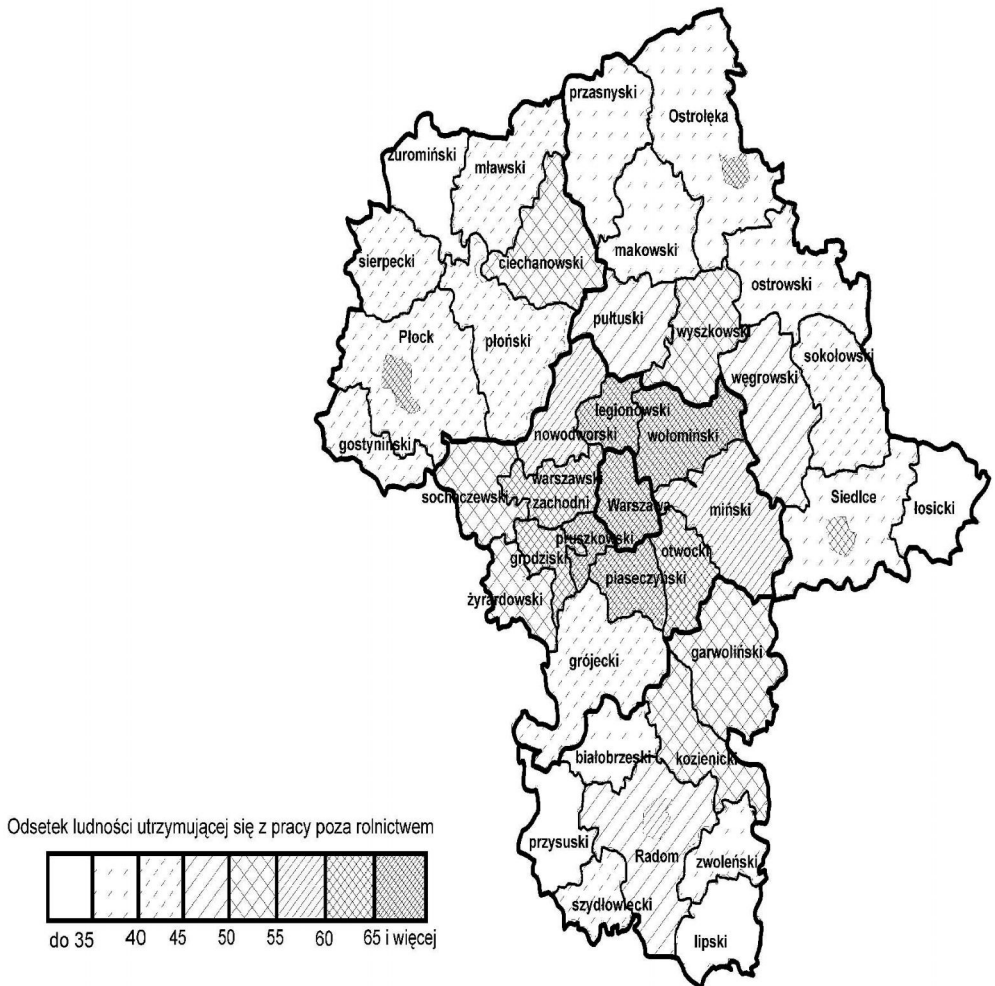
- 1) utrzymujących się z pracy poza rolnictwem,
- 2) utrzymujących się z pracy w rolnictwie,
- 3) utrzymujących się z niezarobkowych źródeł.

Nie ma więc grupy osób „na utrzymaniu”, która utrzymywana jest przez pracujących w rolnictwie, poza rolnictwem lub przez osoby otrzymujące dochody ze źródeł niezarobkowych (renty, emerytury, zasiłki). Podział trójdzielny pozwala nam dokonać pewnej typologii powiatów. Mianowicie wyróżnić powiaty (miasta), gdzie dominuje praca pozarolnicza jako źródło utrzymania. Są to Warszawa i powiaty miejskie: Płock, Radom, Ostrołęka, Siedlce oraz powiaty: legionowski (68,0% utrzymujących się z pracy pozarolniczej), piaseczyński, pruszkowski, wołomiński, błoński (warszawski – zachodni), otwocki, grodziski, miński, nowodworski, żyrardowski, sochaczewski, garwoliński, wyszkowski, ciechanowski, kozienicki (50,2% utrzymujących się spoza rolnictwa).

Czyli z ogółu 37 powiatów ziemskich w 15 przeważała ludność utrzymująca się z pracy poza rolnictwem. Następnie możemy wyróżnić:

- 1) 3 powiaty, w których odsetek ludności utrzymującej się z pracy poza rolnictwem w ogólnej liczbie mieszkańców wynosił 45–49,9 (węgrowski, pułtuski, radomski),
- 2) 8 powiatów o odsetku 40–44,9 (gostyniński, mławski, płocki, płoński, sierpecki, sokołowski, grójecki, szydłowiecki),
- 3) 7 powiatów o odsetku 35–39,9 (ostrołęcki, pszasnyski, makowski, ostrowski, siedlecki, zwoleński, białobrzegi),
- 4) 4 powiaty o odsetku od 30–34,9 (lipski, przysuski, łosicki, żuromiński), leżące na obrzeżach województwa z dala od Warszawy, jako głównego ośrodka pracy pozarolniczej.

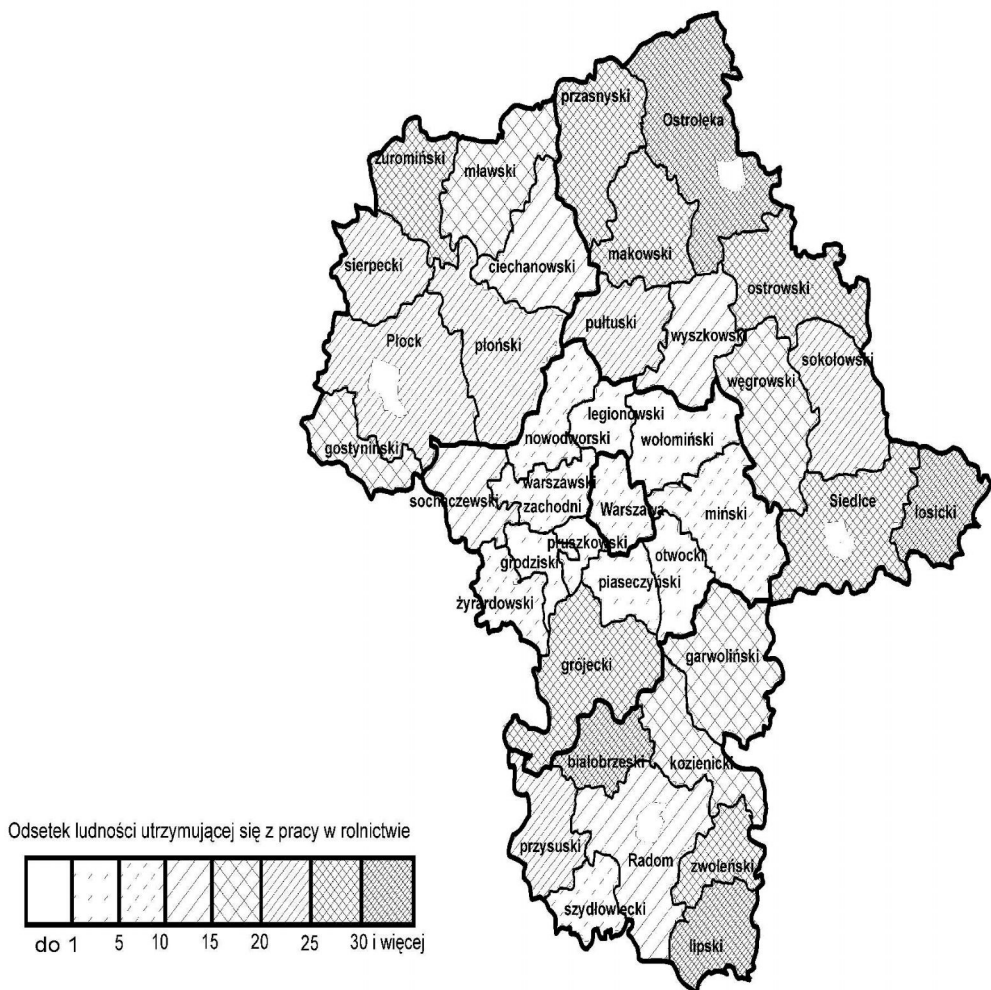
Z załączonego kartogramu (rys. 4) widać wyraźnie, że w powiatach leżących blisko Warszawy dominuje ludność utrzymująca się z pracy pozarolniczej. Jednocześnie uwidacznia się słabe oddziaływanie byłych ośrodków wojewódzkich: Ciechanowa, Ostrołęki, Siedlec, Radomia, a także Płocka na tereny je otaczające poprzez oferowanie miejsc pracy pozarolniczej. Stąd

Rys. 4. Odsetek ludności utrzymującej się z pracy poza rolnictwem w ogólnej liczbie ludności według powiatów w 2002 r.

w otoczeniu tych miast stosunkowo wysoki odsetek ludności utrzymuje się z pracy w rolnictwie, co ilustruje kartogram 5.

Gdyby połączyć powiaty grodzkie z powiatami ziemskimi (Ostrołęka, Płock, Siedlce, Radom), to wtedy odsetek ludności utrzymującej się ze źródeł nierolniczych w tych powiatach przekraczałby także 50%. Jeżeli do ludności utrzymującej się z pracy spoza rolnictwa dodamy ludność utrzymującą się z niezarobkowych źródeł utrzymania, to oczywiście we wszystkich powiatach przeważać będzie ludność utrzymująca się ze źródeł nierolniczych.

Rys. 5. Odsetek ludności utrzymującej się z pracy w rolnictwie w ogólnej liczbie ludności według powiatów w 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

W całym województwie mazowieckim jest tylko jeden powiat – lipski – w którym z pracy z rolnictwa utrzymuje się więcej ludności niż z pracy poza rolnictwem oraz 2 powiaty – żuromiński i łosicki – gdzie odsetek ludności utrzymuje się z pracy w rolnictwie i spoza rolnictwa jest zbliżony (tab. 4). W pozostałych powiatach z ogółu ludności utrzymującej się z pracy przeważa ludność utrzymująca się ze źródeł pozarolniczych.

Jeżeli chodzi natomiast o ludność utrzymującą się ze źródeł niezarobkowych, nie ma już tak dużych różnic przestrzennych między powiatami, jak

Tabela 4. Źródła utrzymania ludności województwa mazowieckiego w 2002 r. wg powiatów (w odsetkach)

Podregiony i powiaty	Utrzymujący się z:			
	pracy		niezarobkowego źródła	pozostałych
	poza rolnictwem	w rolnictwie		
– Województwo	56,3	9,0	32,5	2,2
– Miasto Warszawa	64,1	0,4	30,4	5,1
Podregion warszawski	61,5	7,2	30,1	1,0
– Grodziski	63,2	3,6	32,0	1,2
– Grójecki	43,6	28,0	28,1	0,3
– Legionowski	68,0	3,3	27,0	1,7
– Miński	59,6	9,4	30,6	0,4
– Nowodworski	58,8	7,7	32,4	1,1
– Otwocki	63,6	4,1	31,2	1,1
– Piaseczyński	67,7	4,4	26,3	1,6
– Pruszkowski	66,6	2,3	29,3	1,8
– Sochaczewski	53,9	11,6	33,9	0,6
– Warszawski Zachodni	63,9	5,9	28,2	2,0
– Wołomiński	66,1	3,9	29,0	1,0
– Żyrardowski	54,0	5,6	39,6	0,8
Podregion ciechanowsko-płocki	47,0	16,8	35,7	0,5
– Ciechanowski	50,9	14,4	34,4	0,3
– Gostyniński	44,4	17,5	38,1	–
– Mławski	41,5	18,6	39,7	0,2
– Płocki	41,2	23,3	35,3	0,2
– Płoński	40,4	24,4	35,0	0,2
– Sierpecki	40,7	21,8	37,3	0,2
– Żuromiński	32,2	29,6	38,1	0,1
– Miasto Płock	65,0	0,7	32,6	1,7
Podregion ostrołęcko-siedlecki	45,8	20,3	33,6	0,3
– Łosicki	32,2	31,7	36,0	0,1
– Makowski	36,3	28,4	35,0	0,3
– Ostrołęcki	35,0	32,5	32,2	0,3
– Ostrowski	38,7	28,1	33,0	0,2
– Przasnyski	37,4	26,4	36,1	0,1
– Pułtuski	45,7	20,4	33,8	0,1
– Siedlecki	39,7	26,9	33,4	–
– Sokolowski	41,0	24,1	34,7	0,2
– Węgrowski	45,5	19,7	34,6	0,2
– Wyszowski	51,8	13,7	34,3	0,2
– Miasto Ostrołęka	67,1	1,0	31,6	0,2
– Miasto Siedlce	66,3	1,9	31,0	0,8
Podregion radomski	48,0	13,5	37,9	0,6
– Białobrzegi	38,2	31,9	29,7	0,2
– Garwoliński	53,4	17,3	29,1	0,2
– Kozienicki	50,2	16,8	32,7	0,3
– Lipski	30,0	31,6	38,1	0,3
– Przysuski	34,5	23,9	41,2	0,4
– Radomski	45,7	14,9	39,1	0,3
– Szydłowiecki	44,1	6,5	49,1	0,3
– Zwoleński	35,2	29,3	35,3	0,2
– Miasto Radom	56,1	0,8	41,7	1,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Powiaty w Polsce. GUS, Warszawa 2003.*

to było w przypadku utrzymujących się z pracy poza rolnictwem i w rolnictwie. Biorąc za podstawę ogół ludności w poszczególnych powiatach za 100, to najwięcej mieszkańców z niezarobkowych źródeł utrzymywało się w pow. szydłowieckim (49,1%), przysuskim i w mieście Radomiu (tab. 4), a najmniej w pow. piaseczyńskim (26,3%), grójeckim, legionowskim, co ilustruje rys. 6.

Najwięcej jest powiatów, w których odsetek ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł wynosił od 30 do 34,9% w ogólnej liczbie danego

Rys. 6. Odsetek ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł utrzymania w ogólnej liczbie ludności w powiatach w 2002 r.

powiatu (16) oraz nieco mniej (11), w których odsetek ten kształtował się w granicach 35–39,9%. Oczywiście można uznać, iż najlepsza jest sytuacja pod względem ekonomicznym, jeżeli odsetek ludności utrzymującej się ze źródeł niezarobkowych jest niski, a wysoki jest odsetek utrzymującej się z pracy pozarolniczej. Do powiatów, w których przeważała ludność utrzymująca się z niezarobkowych źródeł nad ludnością utrzymującą się z pracy poza rolnictwem należały: lipski, łosicki, przysuski, szydłowiecki, żuromiński. Zaś do powiatów, gdzie te proporcje były zbliżone należały: makowski, mławski, ostrowski i zwoleński.

Największa przewaga (nawet dwukrotna) ludności utrzymującej się z pracy poza rolnictwem nad ludnością utrzymującą się ze źródeł niezarobkowych ujawniała się w powiatach sąsiadujących lub blisko leżących Warszawy (tab. 4). Byłe ośrodki wojewódzkie ze względu na spadek zatrudnienia, jaki został zapoczątkowany w 1990 r. słabo wpływają na proces aktywizacji zawodowej ludności wiejskiej. Natomiast na wsi pojawiają się nowe formy zatrudnienia pozarolniczego w wyniku tworzenia firm rodzinnych przez ludność.

Zakończenie

Jednym z ważnych czynników wpływających na udział ludności utrzymującej się z pracy poza rolnictwem jest poziom zurbanizowania demograficznego poszczególnych powiatów (odsetek ludności mieszkającej w miastach w ogólnej liczbie mieszkańców powiatu). Powiaty leżące bliżej Warszawy są silniej zurbanizowane niż położone na peryferiach województwa (żuromiński, lipski, zwoleński), stąd też należałoby analizę źródeł utrzymania ludności poszczególnych powiatów dokonać w przekroju wieś–miasto, niestety w dotychczasowych publikacjach GUS takiego podziału nie znaleziono. Pomimo że współcześnie niby nie obowiązuje cenzura, publikacje urzędów statystycznych dotyczące danych o ludności (i nie tylko) są o wiele skromniejsze niż było to 30 lat temu, o czym świadczą opublikowane wyniki Spisu Powszechnego z 1970 r. Przykładowo w publikacji GUS z 1972 r. pt. „Struktura demograficzna i zawodowa ludności. Gospodarstwa domowe”. Woj. Warszawskie część II – tablice powiatowe, znajdujemy bogactwo informacji w podziale wieś, miasto. A w dodatkowej informacji dla powiatu (zeszyt poufny) znajdujemy dane także dla miasta powiatowego.

Tablica 1 zawiera w „boczkę” dane dotyczące płci i wieku osób, a w „główce” podział ludności na utrzymującą się z pracy poza rolnictwem i w rolnictwie, w tym pracujących, w tym dodatkowo w rolnictwie lub poza rolnictwem oraz utrzymywanych. Ponadto uwzględniono ludność utrzymu-

jącą się z niezarobkowego źródła z uwzględnieniem pracujących dodatkowo i utrzymywanych. Ponadto obliczono, ile na 100 osób przypada czynnych zawodowo w poszczególnych przedziałach wieku.

W tablicy 2 wspomnianego opracowania uwzględniono ludność według głównego i dodatkowego źródła utrzymania (bogactwo informacji).

W tablicy 3 znajdują się dane dotyczące czynnych zawodowo i utrzymywanych przez nich według działów gospodarki narodowej oraz charakteru zatrudnienia (pracownicy fizyczni i umysłowi) w podziale na płeć, gospodarkę uspołecznioną i nieuspołecznioną z uwzględnieniem pracujących na rachunek własny i na pomagających gospodarującym.

W tablicy 4 zawarto informacje dotyczące ludności w gospodarstwach domowych, w skład których wchodzi użytkownik indywidualnego gospodarstwa rolnego według powierzchni ogólnej gospodarstwa i źródła utrzymania z podziałem na płeć i wiek osób.

W tablicy 5 z kolei zawarto szereg informacji dotyczących wykształcenia ludności w wieku 15 lat i więcej i źródeł utrzymania w podziale na płeć, czynnych i biernych zawodowo (poza rolnictwem i w rolnictwie) z uwzględnieniem uczących się.

W tablicy 6 znajdujemy informacje dotyczące ludności według wieku, poziomu oraz kierunku wykształcenia, a w tab. 7 gospodarujących w wieku 60 lat i więcej w gospodarstwach domowych zamieszkałych samodzielnie i wspólnie z uwzględnieniem gospodarstw domowych, w których gospodarstwo rolne jest wyłącznym źródłem utrzymania wszystkich osób.

Wreszcie tablica 8 zawiera dane dotyczące ludności według działów gospodarki narodowej i utrzymującej się z niezarobkowego źródła z uwzględnieniem płci w podziale na 18 gromad (taki podział obowiązywał do końca 1972 r.). Przypominamy, że spis przeprowadzono 8 grudnia 1970 r., a informacja dodatkowa dla powiatów została wydana w kwietniu 1972 r., czyli w 15 miesiącu od spisu. Główny Urząd Statystyczny nie był tak silnie nasycony urządzeniami elektronicznymi (maszyny liczące „Odra”), jak współcześnie, a stać go było na szybkie publikowanie szeroko zakrojonych danych. No cóż – GUS miał innych pracowników i dysponował może większymi środkami. Żałować należy, że publikując dane ze spisu powszechnego z 20 maja 2002 r. nie sięgnięto do publikacji z lat 1970, czy też 1978 albo 1988¹². W porównaniu do publikacji z 1970 r. współczesne publikacje GUS dotyczące

¹² Por. K. Zagórski, *Podział ludności na „grupy społeczno-zawodowe w NSP 1970 – źródłem informacji dla polityki społecznej*, W: *Spisy ludności 1921–2002 RP*. Wybór pism demografów pod redakcją Z. Strzeleckiego i T. Toczyńskiego, Polskie Towarzystwo Demograficzne, GUS, Warszawa 2002, s. 443–452; S. Borowski, *Rodzina jako przedmiot badań w Narodowym Spisie Powszechnym*, W: jak wyżej, s. 453–457; W. Turos, *Gospodarstwa domowe i rodziny w ujęciu NSP 1970 r.*, W: jak wyżej, s. 458–463.

wyników spisu ludności uznać należy za nader skromne i w wielu dziedzinach wyników tych nie można porównać z danymi z lat poprzednich. Niemniej jednak warto dokonywać porównań danych pochodzących nawet z jednego roku w układach przestrzennych, aby próbować odpowiedzieć, dlaczego rozkład wielu cech związanych z ludnością jest zróżnicowany. Oczywiście w ramach powiatów istnieją także duże zróżnicowania zjawisk społecznych i ekonomicznych, dlatego należy analizować niektóre zjawiska w ujęciu lokalnym dotyczącym poszczególnych miast i gmin¹³.

Zjawiska społeczno-ekonomiczne nie tylko są zróżnicowane w makro- i w mikroskali, ale także w czasie. Dynamika przemian społecznych i ekonomicznych jest bardzo zróżnicowana i pewne zjawiska mają tendencje do przestrzennego upodabniania się (np. przyrost naturalny ludności), inne do pogłębiania różnic przestrzennych. Warto tymi problemami również się zainteresować.

Spatial Diversification of Sources of Maintenance of the Population of the Mazowieckie Province

Summary

In the first part of the article, the authors present the sources of maintenance of the population of the Mazowieckie Province (former Warszawskie Voivodeship) in 2002, then they look at them broken down into the urban and the rural areas, while in the second part of the article the sources are analysed from the perspective of "Poviats" (second level of local government administration in Poland), and three core sources of income are singled out:

- employment in agriculture,
- employment outside agriculture,
- sources of non-gainful employment (pensions, disability checks, various benefits).

The authors prove that the further away from Warsaw the lower the percentage of people living off their employment outside agriculture, and the higher the proportion of those living off either employment in agriculture, or off sources of non-gainful employment.

According to the statistics from 1950, only 18.5 % of rural population of the former Warszawskie Voivodeship lived off sources outside agriculture, while in 2002 the proportion reached 77%. The rural population of the area in question tends to be less and less dependent on agriculture as the source of income.

¹³ *Wykaz publikacji wyników spisów, patrz: Spisy ludności.... (odnośnik 12), s. 753–762.*